

ПРАВОСВІДОМІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА ТА ЙОГО СУСПІЛЬНО-ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ В ПЕРІОД ДИРЕКТОРІЇ УНР (1919 р.)

Протягом століть формувалися правові засади селянської свідомості, які відображали погляди хліборобів на важливі сторони суспільно-політичної дійсності: роль держави та влади, власність, законність, права та обов'язки різних соціальних верств. Іманентні народній правосвідомості норми та цінності багато в чому визначали перебіг громадсько-політичних процесів революційної доби 1917–1921 рр. З'ясуванню особливостей проявів селянської правосвідомості в контексті політичного та соціально-правового становища, що склалося в період Директорії УНР, присвячено дану статтю.

Вітчизняні історики приділяли мало уваги дослідженню зазначеної проблеми. Витоки народної правосвідомості та її прояви у революційну добу, переважно через феномен махновського руху, висвітлювала у своїх працях О.Н. Атоян [1; 2].

На початок революційних подій 1917–1921 рр. українське суспільство перебувало в стані соціокультурного розколу. Законодавством Російської імперії більша частина населення — селянство, була відділена від решти суспільства. Адміністративна та юридична сегрегація селян призводила до збереження значних рудиментів патріархальних соціально-правових відносин. Село судилося переважно за звичаєвим правом «по правді та справедливості». Це право було досить еластичним і в кожному конкретному випадку отримувало різне трактування. Тому у селян не виробилося розуміння сталості та «твердості права» [3, 239; 4, 26]. На протигагу державній юрисдикції селяни вважали, що право на власність дає лише застосування особистої, як правило, фізичної праці. Оскільки офіційне право охороняло приватну власність поміщиків, які не докладали фізичних зусиль для її надбання, воно в очах селян було несправедливим. Вони вважали, що землю та реманент панів, як нажиті «неправедно», треба порівну розподілити між тими, хто на них працює.

Жорстка опіка і репресії державних органів, значні податки, безземелля та бідність створили у свідомості селян стереотип ворожості до них державної влади та вищих верств суспільства (чиновників і поміщиків). Селяни мріяли про «щасливе життя» на справедливо поділеній панській землі, з сільським самоврядуванням та судом, без впливу державних структур та міського «великого суспільства».

Після лютневої революції 1917 р. Тимчасовий уряд ставив мету ввести селянство у сферу державного права, прищепити засади юрисдикції буржуазно-ліберального суспільства, однак, запровадження демократії призвело до послаблення влади та спровокувало анархію. Центральна Рада також намагалася вести

справи у руслі законності, але сповідуючи «ліву» політичну лінію, проголосила скасування приватної власності на землю і допустила аграрну експропріацію, що фактично доруйнувало правову систему держави і посилило анархію. Ще радикальнішу політику проводили більшовики. Виступаючи проти приватної власності взагалі, вони відкидали демократичне законодавство як буржуазне, визнавали лише революційне право і впроваджувати його закликали народні маси. Цей заклик був позитивно зустрінутий селянством, яке розпочало власну регіональну правотворчість, базуючись переважно на близьких йому нормах звичаєвого права, вважаючи законними актами постанови місцевих з'їздів та сходів [5, 232]. Оскільки більшовики закликали народ не звертати уваги на буржуазну законність, не очікувати формально-юридичних державних актів, а явочним порядком втілювати соціально-економічні перетворення, ділити землю та майно, вони користувалися широкою популярністю серед селянства, яке також відкидало державно-правові норми. Політика Центральної Ради, а особливо більшовиків, призвела до майже повної нівеляції суспільного значення права у свідомості широкого загалу, деструкції владних структур, класового протистояння, розгулу криміналітету, поглибленню анархії і як наслідок, архаїзації соціальних відносин.

Навести порядок та законний лад намагався уряд П. Скоропадського. Відновивши законодавчими актами право приватної власності і повертаючи поміщикам землю та майно, гетьманський уряд заклав потужну вибухівку під свою владу, оскільки більшість селянства вважала аграрну реекспропріацію несправедливою, а отже — незаконною. Відтак, селянство масово чинило спротив органам державної влади, виступало проти відновлення приватної власності на землю, налагодження податкового апарату, заведення судових структур. Таким чином можна констатувати, що за два роки революції у широкого загалу цілком деформувалася система суспільних цінностей, домінували тенденції правового нігілізму та ігнорування державної влади. За гетьманату у селян посилювалося переконання, що зміцнення державної влади, яка заводить систему права, суперечить їх інтересам.

Невдоволення гетьманським режимом вилилося в широке народне повстання, очолене Директорією. Селяни взяли участь у ньому, сподіваючись і надалі жити за своїм правом, тобто розпоряджатись панською землею та автономізуватись від державного впливу.

Щоб завадити розгулу селянської анархії, представники Директорії у регіонах у листопаді 1918 р. закликали населення підтримувати порядок [6, 17]. Але у ході повстання селянство кинулось розбирати на млинах та складах хліб, розтягувати майно панських маєтків [7, 201, 204–206, 216]. Реагуючи на хвилю грабунків, що почалися одразу після повстання, 26 листопада 1918 р. Директорія видала відозву, якою закликала зберігати народне добро, а злочинців карати судом. Особливо цікавою в даному контексті є апеляція до судів. Цим нова влада декларувала курс на дотримання законності. Оскільки державні суди тоді фактично не функціонували, селяни зрозуміли, що заклиалося чинити суд громади, тобто самосуд, що врешті й широко практикувалось. Щоб покласти

цьому край, влада хотіла отримати свідчення про масштаби практики самосудів. У середині грудня 1918 р. всім волосним комісарам Кам'янець-Подільського повіту прийшло розпорядження надати свідчення, де «відбулись самосуди на селі, в якій формі це скінчилося» [6, 21, 33, 45]. Але боротьба з самосудами за відсутності міцної влади не мала успіху.

Представники влади наголошували селянам, що весь поміщицький хліб — це власність УНР. Однак це мало кого стримувало. Хлібороби, які за Центральної Ради та більшовиків розбирали поміщицький реманент та ділили землю, не могли зрозуміти, чому панське майно повинно належати якомусь абстрактному «народу», якщо саме вони і є той конкретний «народ», який через свою вкладену працю та працю предків, за законом селянської «справедливості», і має найбільше право отримати це майно. Тому селяни, незважаючи на заклики Директорії, продовжували захоплювати збіжжя, худобу, реманент, різні речі у поміщицьких економіях та на складах.

Місцева влада намагалась боротись з пограбуванням панських маєтків. Видавались розпорядження повітових комісарів, за якими сільські старости особисто відповідали за цілісність майна і мали стримувати громаду від незаконних дій. А тих, хто майно розбирав, наказувалося заарештовувати. Однак в умовах, що склалися, це було неможливо, оскільки значна частина селян брала участь у пограбуванні панських господарств. В окремих регіонах, де грабунки продовжувалися, адміністрація ухвалювала жорсткі постанови, намагаючись ввести принцип колективної відповідальності. Так, новоушицький повітовий комісар на Поділлі 16 грудня 1918 р. видав наказ, який зачитувався на волосних сходах, де зазначалося, що «за всі грабунки, насильства, безпорядки відповідає все населення даної місцевості» [8, 1; 6, 54, 72; 9, 15, 17]. Однак і це не збило хвилю грабіжництва.

16 грудня 1918 р. на місця прийшла телефонограма, що Київ узято, гетьман утік. Священикам пропонувалось оголосити цю звістку по селах, відслужити молебень за УНР і закликати селян до спокою та порядку. Ця акція мала стати своєрідним рубежем переходу «від війни до миру», символізувати закінчення повстання, закінчення невизначеності з владою, сприяти усвідомленню селянством того, що остаточно встановлено владу Директорії, і воно повинно повернутися до мирного життя, завести адміністрацію, суд, виплачувати податки.

Але добре озброєне селянство, вкусивши «волі» під час повстанського безвладдя, знову заволодівши поміщицьким майном та землею, порівнявши своє тогочасне становище з періодом жорсткого пресингу адміністративно-репресивних органів гетьманської держави, зробило висновок, що без державних владних структур буде жити вільніше. Тому, що слабкі державні інституції не зможуть повернути панську землю та майно, змусити платити податки, виконувати різні повинності, йти до війська тощо.

У кінці грудня 1918 р. — на початку 1919 р. різко зросло дезертирство з лав армії УНР. Селяни були впевнені, що участь у антигетьманському повстанні — справа добровільна і відповідно надалі, участь у будь-яких державних струк-

турах справа також добровільна. Дисципліну вважали рудиментом царського режиму. Відтак частина козаків новоствореної армії УНР покинули свої підрозділи і порозходилися на різдвяні свята додому. За дезертирство таких солдат-селян страхали віддати під суд. Однак вони щиро не розуміли, навіщо повертатися в частини, навіщо потрібна армія, якщо військо гетьмана розбите. У свідомості селян, інтереси яких були локалізовані територією села, щонайбільше повіту, питання про захист держави не стояло.

Тим часом, анархія ширилася Україною. У Липовецькому повіті Київської губернії селяни грабували економію, нищили ліси тощо. Як зазначалося, «влади ніякої ніхто не признає» [10, 162]. У січні 1919 р. адміністративні органи Поділля констатували, що у населення «на руках» багато зброї, повсюдно банди грабіжників. Самовільна порубка лісів поширювалася і в деяких пунктах набула масового характеру. Тероризована селянами міліція розбігалася. Цілі громади виносили постанови не платити податків. Надзвичайно збільшилася кількість пограбувань та вбивств [11, 3, 6, 20; 12, 46].

Щоб державна влада не могла реалізувати свої накази та постанови населення виступало проти присутності представників правопорядку в селах. 18 січня 1919 р. селяни с. Макова на Поділлі заарештували міліцію. Повітовий комісар наказував волосній владі оповістити населення, що «обеззброєння міліції громадянами є самочинним», і вони будуть нести за це кару. Звичайно ж, за таких умов ситуація набирала ознак абсурду, оскільки селяни і так знали, що їх дії «самочинні», тим більш погрози про покарання владою не втілювалися. Селянство ігнорувало, а часто розганяло правоохоронні органи. Кам'янець-Подільський повітовий комісар просив сільську владу доповісти «чи є на місцях міліція, чи повтікали?».

У деяких селах, в умовах правового хаосу, селяни почали самі створювати структури самоохорони. Так, 22 січня 1919 р. громада с. Нігин Кам'янець-Подільського повіту на сільському сході організувала в себе дружину, яка б захищала інтереси «трудового народу» та припиняла безпорядки, грабунки, спекуляцію [13, 162, 211, 249, 259].

На початок весни 1919 р. Подільська губернія була фактично повністю охоплена анархією. Губернський комісар мав намір, сконцентрувавши військові формування, розпочати боротьбу з безладдям [12, 46]. Однак, повномасштабних акцій провести не вдалося через складну військово-політичну ситуацію.

Після падіння гетьманату та занепаду владних структур, розірваності зв'язків між «центром та периферією», «містом та селом» спостерігається майже повна локалізація інтересів населення та абстрагування його від інтересів держави. Мешканці прикордонних сіл Поділля мали значні кошти від доставки контрабандних товарів, а оскільки прикордонники стояли на заваді цій діяльності, селяни намагалися їх усунути. Так, 14 березня 1919 р. селяни сіл Залучча, Бережанки, Гукова виступили проти прикордонної охорони. Відтак через кордон пішли значні партії контрабанди [13, 230, 237; 14, 21]. Таким чином, егоїстичні інтереси селянства посилювали його антиетатизм та правовий нігілізм.

За відсутності регулюючих функцій влади вакханалія беззаконня точилася навіть у сакральній для селян сфері — сфері землеустрою. Хлібороби самі не

могли поділити між собою землю «по справедливості». У деяких місцях Кам'янецьчини відзначалося, що селяни однієї волості самовільно захоплювали землі селян іншої волості. А нерозуміння аграрного законодавства призводило до сваволі: «Один чоловік за старих часів продав землю. Зараз силою її відібрав під тим приводом, що земля тепер не продається, а хто на ній працював той і буде» [15, 54; 16, 10].

За роки війни й громадянського протистояння накопичилася велика втома населення від безладдя та анархії. Загал селян бажав спокою та порядку, введення якого чекали від українського війська, яке влітку 1919 р. тіснило більшовицьку армію на Правобережжі. Населення з приходом влади УНР сподівалось, що «мабуть Петлюра заведе якийсь лад і порядок, а то годі при тих більшовиках з їх порядком було жити» [17, 185; 18, 145; 19, 10, 23]. Однак, у деяких місцях поведінка вояків підрозділів армії УНР зводила ці очікування нанівець.

Оскільки судова система не працювала, представниками влади УНР констатувалося, що «є одне право — це добра рушниця і гостра шабля». За відсутності державних судових органів суперечки та конфлікти вирішувалися первісним способом, провокуючи ескалацію насильства, особисті трагедії. Наводилися приклади, коли один селянин убив гуску, інший, з помсти, убив теля. Перший за теля убив сина. Часта зміна влади призводила до безкарності злочинців. Відзначалось, що «розбишак побільшало» тому, що їх звільнили з в'язниць більшовики. Збройне насильство стало звичною формою розв'язання проблем у народній свідомості. Навіть якщо хтось з селян хотів вигнати пастухів зі своєї землі, він робив це, застосовуючи зброю. На місцях продовжувалися грабунки. Селяни нарікали, що «немає ні суду, ні закону». Самі ж селяни масово грабували лісові господарства краю. Органи влади доповідали: «Грабіж лісу став на справжню організовану дорогу і цілі села займаються ним, як спеціальним промислом, організуючись у добре озброєні загони у 40–50 чоловік». Таким чином, спостерігалось замкнене коло дезорганізації: селяни нарікали на владу, влада — на селян.

Вище констатувалося, що з початком революції, після жорсткої опіки царської адміністрації, селяни розуміли свободу, як відсутність на селі державної влади та суду і саморегуляцію сільського життя. Але деструкція адміністративних структур, наростання анархії, вал насильства призвели до психологічного зламу широкого загалу. Між «свободою» та «порядком», у розумінні селян, населення починає віддавати перевагу останньому. На ситуацію безладдя та беззаконня селянство реагувало так: «міліція направляє до мирового (судді) — той не розбирає. Це свобода! Хай пропаде та воля! Потрібно зараз одно: «земля і влада». Влади твердої, хоч самодержавної влади, хоч царя, аби спокій і порядок» [19, 6–7].

Адміністрація УНР намагалася взяти ситуацію на місцях під контроль. Однак, розпорядження влади населення не виконувало, бо не було примусового органу, котрий би дав зрозуміти, що «влада є влада, а не фікція» [20, 23, 192; 21, 70]. Голови адміністративних структур УНР наполягали на негайному віднов-

ленні роботи судово-карного апарату, щоб населення зрозуміло, що не можна безкарно чинити злочини. Необхідно показати, що уряд не лише уміє видавати накази і декретувати, але й в силі наполягти на виконанні своїх наказів.

Улітку 1919 р. уряд УНР постав перед проблемою збору врожаю, який за законом мав відійти державі. З регіонів, контрольованих Директорією, надходили звістки, що селяни звикли до анархії і без озброєної сили частину врожаю, належну державі, не віддадуть. І дійсно, селяни забирали майже увесь хліб з колишніх поміщицьких, а тепер державних земель собі, оскільки поняття «державне» і «нічье» були для них тотожні.

Описуючи становище на селі владні структури відзначали непевність, беззаконня, відсутність судів, недостатність міліції. Представники УНР констатували, що накази влади не виконувалися і «всякий робить, що захоче». На місцях панував страшенний розбій. Лише між Дунаєвцями та Миньківцями у липні 1919 р. зафіксовано 60 випадків пограбувань. На селі продовжувалась практика самосудів. Так, у с. Калинівці Могилів-Подільського повіту селяни вбили 2 людей, а 3 закопали живими [22, 164; 23, 25; 24, 30]. Форми виконання деяких вироків (закопування живими) свідчать про архаїзацію селянської правосвідомості.

Протягом літа 1919 р. фіксувалися численні повідомлення з місць, що селянство, «стомлене часом безладдя та безправ'я», всюди вимагає відновлення функціонування судового апарату, правоохоронних органів і заведення твердої влади, яка б забезпечила лад та порядок. Водночас констатувалося: «селянин озброєний, боронить своє проти всякого посягання, чи то навіть правових бажань власної держави. Держава не має навіть найменшої сили. Цим обставинам треба протиставити те, що велика частина населення бажає заведення ладу та порядку, закріплення державної влади» [25, 24; 19, 25]. Інші представники Директорії також відзначали втому народу від анархії і психологічну готовність до встановлення сильної авторитарної влади: «Селяни відверто говорили, що прийде один господар і дасть довгоочікуваний спокій для знесиленого краю. Ці розмови про єдиного господаря стають щораз частішими, і народ уже вступив на шлях психологічної реакції, і коли не буде уміло взято і використано цієї реакції, то недалеко той час, коли по селах почнуть одверто заявляти: «давайте царя».

Організація та функціонування влади на місцях не відповідали «бажанню населення, яке так вморилось за роки безладдя і безчинств». З іншого боку, значна частина селянства, заражена вірусом анархії, продовжувала виступати проти усілякої влади взагалі. Типовою була ситуація на Бердичівщині, звідки доповідали, що селяни не визнають ніякої влади і ігнорують будь-які розпорядження [21, 177–178; 26, 25 зв.; 27, 7; 20, 12]. Скрізь торжество сваволі, розбою, анархії, вакханалія грабіжництва та спекуляції. Через великий бандитизм на місцях населення не бажало здавати зброю, до чого закликав уряд УНР.

Українськими політичними діячами неодноразово констатувалось, що державний апарат «не опанував селом» і не поширив на нього свого впливу. Так, з Летичівського повіту доповідали, що твердого ґрунту місцева влада не має,

більшість сіл живе самостійно, атмосфера села незалежна навіть від волосної управи. Відтак, до влади УНР і української державності селяни ставились байдуже, ностальгуючи за царем, при якому було дешевше та безпечніше жити. Основна причина такого ставлення вбачалася у відсутності проведення земельної реформи, «як цього бажали селяни». Зазначалося, що село хоче твердої влади, звідкіля б вона не прийшла, від своїх чи чужих: «все одно гетьман, цар чи Іван, чи австрійці» [28, 164; 25, 68; 29, 194; 17, 135]. Остання констатація свідчить про стан значного психологічного стресу селянства від хаосу суспільних відносин, оскільки раніш воно не підтримало влади царя, гетьмана та австрійців, з якими асоціювався жорсткий порядок.

Доповідаючи про настрої на місцях представники адміністративних органів зазначали, що повсюдно основним лейтмотивом висловлювань населення є побажання завести тверду місцеву владу. Селяни казали прямо — «дайте нам батька» і вимагали царя, при якому був «порядок, залізна рука». Стверджувалось, що народні маси цілковито підуть за тими військово-політичними силами, які зможуть захистити їх від грабунків та насильства.

Отже, суспільно-правове становище в період Директорії визначало парадоксальне поєднання двох тенденцій, — архаїчно-антиетатистської та державно-регенеруючої — домінуючих у правосвідомості селянських мас. Першу визначала анархічна складова соціальної психології селян, антидержавна, анти-владна, протизаконна спрямованість їх дій, яка ще досить поширеною була серед широкого загалу. Ця тенденція характеризувалася становою селянською правосвідомістю, в центрі якої перебували прагнення автономізації від державних структур селянської громади і регулювання її життя у власних локальних межах через сільське самоврядування та сільське судівництво (самосуд). Другу визначала психологічна втома від війни, анархії, відсутності дієздатних органів влади, дезорганізації суспільного життя, трагічних наслідків нівеляції закону та права і відтак розуміння потреби запровадження цивілізованих державних та правових структур для упорядкування соціальних відносин. Таким чином, влітку 1919 р. спостерігається певна трансформація селянської правосвідомості в напрямку від «анархії» до «порядку», від «архаїки» до «цивілізації». Якщо в 1917–1918 рр. селянство ще плекало надію «щасливо зажити» дистанціюювавшись від держави та «великого суспільства» і намагаючись не допустити впливу владних та судових інституцій на село, то влітку 1919 р. значна його частина, навчена гірким досвідом безвладдя та пов'язаних з цим матеріальних та моральних втрат, вже вимагає жорсткої державної влади та наведення порядку. Психологічно селянство було готове сприйняти будь-який режим, який приборкає анархію, встановить закон та право.

1. Атоян О.Н. Воля к праву. Исследование махновщины и народного правосознания / О.Н. Атоян. — Луганск, 2003. — 530 с.
2. Атоян О.Н. В конфликте с государством. Крестьянское правосознание в Украине 1917–1919 / О.Н. Атоян. — Луганск, 2003. — 512 с.

3. Политическая наука. Россия: опыт революций и современность. Выпуск 2. — М., 1998.
4. *Рыльский Ф.* К изучению украинского народного мировоззрения. Экономические отношения / Ф. Рыльский. — К, 1903.
5. *Файджес О.* Крестьянские массы и их участие в политических процессах 1917–1918 гг. // *Анатомия революции. 1917 год в России: массы, партии, власть* / О. Файджес. — СПб., 1994.
6. Державний архів Хмельницької області (далі — ДАХО). — Ф. Р-261. — Оп. 1. — Спр. 3.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 1514. — Оп. 1. — Спр. 1.
8. ДАХО. — Ф. Р-264. — Оп. 1. — Спр. 2.
9. ДАХО. — Ф. Р-261. — Оп. 1. — Спр. 4.
10. ЦДАВО України. — Ф. 1646. — Оп. 1. — Спр. 15.
11. ЦДАВО України. — Ф. 538. — Оп. 1. — Спр. 74.
12. ЦДАВО України. — Ф. 538. — Оп. 1. — Спр. 17.
13. ДАХО. — Ф. Р-267. — Оп. 1. — Спр. 4.
14. ДАХО. — Ф. Р-261. — Оп. 1. — Спр. 10.
15. ДАХО. — Ф. 71. — Оп. 1. — Спр. 907.
16. ДАХО. — Ф. Р-3026. — Оп. 1. — Спр. 1.
17. ЦДАВО України. — Ф. 1092. — Оп. 2. — Спр. 76.
18. ЦДАВО України. — Ф. 1092. — Оп. 2. — Спр. 11.
19. ЦДАВО України. — Ф. 538. — Оп. 1. — Спр. 116.
20. ЦДАВО України. — Ф. 1092. — Оп. 2. — Спр. 57.
21. ЦДАВО України. — Ф. 1062. — Оп. 1. — Спр. 118.
22. ЦДАВО України. — Ф. 538. — Оп. 1. — Спр. 89.
23. ЦДАВО України. — Ф. 1092. — Оп. 2. — Спр. 200.
24. ЦДАВО України. — Ф. 1092. — Оп. 2. — Спр. 97.
25. ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 2. — Спр. 5.
26. ЦДАВО України. — Ф. 1092. — Оп. 1. — Спр. 7.
27. ЦДАВО України. — Ф. 1092. — Оп. 2. — Спр. 176.
28. ЦДАВО України. — Ф. 538. — Оп. 1. — Спр. 89.
29. ЦДАВО України. — Ф. 2192. — Оп. 1. — Спр. 6.